

Кость І. Я.,

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ У ПРОЗОВОМУ ТЕКСТІ

Стаття присвячена питанню особливостей фразеологічної маніфестації емоційного стану людини у прозовому тексті. Сталі сполуки, які використовують Ірина Вільде та В. Підмогильний, аналізуються у кількох аспектах, а саме: ідеографічному, функціонально-семантичному, структурно-граматичному та компонентному.

Ключові слова: вербалізація, фразеологізм, емоція, текст.

Статья посвящена вопросу особенностей фразеологической манифестации эмоционального состояния человека в прозаическом тексте. Стальные соединения, которые используют Ирина Вильде и В. Подмогильный, анализируются в нескольких аспектах, а именно: идеографическом, функционально-семантическом, структурно-грамматическом и компонентном.

Ключевые слова: вербализация, фразеологизм, эмоция, текст.

This article is devoted to the issue of emotional state demonstration expressed by phraseological units in a prose text. Phraseological units used by Iryna Vilde and V. Pidmohylny are analyzed in several aspects, such as ideographical, functional-semantic, structural and grammatical and component.

Keywords: verbalization, idiom, emotion, text.

Емоційна сфера особистості та її мовна репрезентація перебувають у колі активних зацікавлень мовознавців, про що свідчать численні праці науковців (Л. Г. Бабенко, Н. І. Бойко, О. О. Борисова, А. Вежбицької, А. А. Калити, О. Ю. Мягкової, Т. В. Парасюк, Ю. Ф. Прадіда, Д. А. Романова, О. С. Сарбаш, В. І. Шаховського та ін.). Вербалізація емоцій активно залучає одиниці різних рівнів, у тому числі й фразеологічного. Фразеологізми виконують номінативну функцію, проте є знаками непрямой номінації фрагментів дійсності, особливістю котрих є образність, що полягає у "здатності викликати у нашій свідомості наочні уявлення, яскраві картини, на фоні яких ми сприймаємо предметно-речовий і понятійно-логічний зміст цих одиниць" [11, с. 4]. На відміну від слів, фраземи мають складнішу структуру значення. Якщо лексичне переносне значення чітко та однозначно дешифрується через пряме, в основу покладений реальний образ, а сама образність слова – уточнююча, то значення стійких сполук має ускладнену інформативність, додаткове оцінне навантаження і значною мірою орієнтоване на реалію ситуативного характеру, яку використовує для характеристики й оцінки іншої реалії, звичай людини, умов її життя, міжособистісних відносин та ін. [4, с. 32-33]. Окрім цього, фразеологічні одиниці "мають свою сферу референції, вони членують світ на дрібніші фрагменти з огляду на їх значимість для мовців" [6, с. 29] і у концентрованій формі відображають досвід народу, його світогляд.

Використання сталих сполук для маніфестації внутрішнього світу людини цілком прогнозоване, адже фраземи виконують функцію "образного представлення абстрактного предмета" [5, с. 7], яким є емоційна сфера особистості. Окрім маніфестації переживання, фразеологізми віддзеркалюють індивідуально-авторську перцепцію дійсності, здійснюють художньою репрезентацію реальності, а, отже, слугують маркером ідіостильової манери письма митця.

В україністиці є низка робіт, присвячених структурному і семантичному аналізу сталих сполук зі значенням емоційних переживань людини. Маємо на увазі насамперед праці Є. М. Покровської, Н. М. Курікалової, Ю. Ф. Прадіда, В. М. Гамзюка, О. П. Левченко, О. М. Каракуці, Н. Б. Дем'яненко, М. М. Літвінова та ін. Фразеологізми, що маніфестують почуття, у прозових текстах Ірини Вільде та В. Підмогильного дослідженими ще не були, що і визначає новизну й актуальність нашої студії. Метою розвідки є визначення специфіки фразеологічної вербалізації емоційної сфери людини у прозовому тексті. Матеріалом студії слугували повісті трилогії "Метелики на шпильках" та ранні оповідання Ірини Вільде [2; 3] і романи "Місто" й "Невеличка драма" В. Підмогильного [8; 9]. Для досягнення поставленої мети необхідно здійснити вибірку фразем на позначення почуття з текстової канви творів та провести аналіз сполук у кількох напрямках: 1) ідеографічному, 2) функціонально-семантичному, 3) структурно-граматичному, 4) компонентному.

Ідеографічний поділ вжитої у прозі [2; 3; 8; 9] фразеології емоцій диференціює її одиниці на 16 груп в залежності від переживання, яке вербалізують конструкції (аналогічно до лексики емоцій): 1) фразеологізми на позначення емоції "радість" (*за шуміло в голові; застукотіло серце; співала душа; солодкий трепет у серці; охоплює пустотлива веселість*); 2) фразеологізми на позначення емоції "здивування" (*легке здивування брало; глибокий подив опанував; дивом здивуватися*); 3) фразеологізми на позначення емоції "захоплення" (*захват опанував*); 4) фразеологізми на позначення емоції "спокій" (*стало легко на серцю; серце втішається; потепліло на душі; рівновага духу; запанувати над собою*); 5) фразеологізми на позначення емоції "збентеження" (*сколихнути душею; зрушувати / бентежити душу; огнем проймати кров*); 6) фразеологізми на позначення емоції "страх" (*мати дивний страх під шкірою; серце в грудях підстрибнуло; кидати в жар; легкий і моторошний дриж торкнувся серця*); 7) фразеологізми на позначення емоції "страждання" (*серце болить; брати до серця; у серці закололо; бичувати серце*); 8) фразеологізми на позначення емоції "гнів" (*кров починає булькотіти; лють здушила / проймала; псувати нерви*); 9) фразеологізми на позначення емоції "смуток" (*опанував смуток; туга вколола в саме серце; відчув на душі смуток; сум бере/взяв*); 10) фразеологізми на позначення емоції "сором" (*сором бере; ніяковість обняла; по спині пробігло дрібними, мурашковими лапками щось гаряче*); 11) фразеологізми на позначення емоції "образа" (*накипіло біля серця; мати вразу; стібнути до*

крові; *серце стиснулось образою*); 12) фразеологізми на позначення емоції “байдужість” (*душа німує; серце кам'яніло; не дуже брати собі до серця; тиша впала на душу й холодок*); 13) фразеологізми на позначення емоції “розпач” (*розпач охопив; товкти / битися головою об стіни; охоплювала розпука*); 14) фразеологізми на позначення емоції “пригнічення” (*гнітити серце; тяжке на серці; з важким серцем*); 15) фразеологізми на позначення емоції “огида” (*збурювати серце огидою; огида опанувала / охопила*); 16) фразеологізми на позначення емоції “тривога” (*тривога облягала серце; серце тремтить; завмирати серцем; серце сурмило голосну тривогу*).

Функціонально-семантично диференціація лексики емоції на матеріалі російської мови була здійснена Л. Г. Бабенко [1]. Дослідниця об'єднала у класи різні “за граматичною оформленістю слова, які збігалися за денотативною співвіднесеністю, об'єднувалися категоріально-лексичною семою [...] і виконували єдину семантико-синтаксичну функцію в мовленні” [1, с. 72]. Ми вважаємо за можливе використати такий принцип поділу і щодо стійких сполук. Результатом класифікації за функціонально-семантичним принципом є виокремлення чотирьох класів фразеологізмів на позначення: 1) емоційного стану (*душевна рівновага; настирливий, аж липкий смуток, що обліпив серце; якби хто окропом хлопнув на серце; напала дивна туга; ясно у серцях; серце умліває*): *Дарка не могла увільнити свого серця від якогось настирливого, аж липкого смутку, що обліпив серце з приводу цього від'їзду до Відня* [2, с. 182]; 2) становлення емоційного стану, тобто зображення динаміки процесу переживання (*опанувати себе; злітає каменюка з серця; серце посумніло; всередині робиться порожньо; попід шкірою пробігає жаске вражіння*): *Видно, як ледве опановує себе* [3, с. 47]; 3) емоційного впливу (*псувати нерви; жалити серце; стібнути до крові; наганяти страху; не давати спокою*): *О, його до крові стібнув той пихуватий тон, той панський тон дідича від літератури!* [8, с. 53]; 4) зовнішнього вияву емоції (*серце стиснулось*): *Серце її так стиснулось, що вона мимоволі схопила руками за груди, і в тіло її поширилась холодна, гідка вага, як ніби кров її зненацька змерзла й загула* [9, с. 53]. Остання група одиниць є порівняно найменшою і рідко використовується.

Структурно-граматична організація фразем, що номінують переживання в аналізованих текстах, відзначається різноманітністю. Для фразеологічної номінації емоцій залучаються два типи сталих сполук (за класифікацією Ю. Ф. Прадіда [10]): 1) конструкції, що за структурою відповідають сполученням слів; та 2) фразеологізми, що співвідносні з реченням. До першого виду одиниць належать конструкції, побудовані за моделями: 1) “дієслово + іменник” – провідний різновид цієї групи (*зрушувати душу*), 2) “прикметник + іменник” (*співуче серце*), 3) “іменник + прийменниково-відмінкова форма іменника” (*тягар у грудях*), 4) “прислівник + іменник з прийменником” (*ясно у серцях*). Модель “дієслово + іменник” має модифікації: 1) “дієслово + іменник без прийменника” (*не завдавати клопоту*), 2) “дієслово + іменник з прийменником” (*збити з рівноваги*), 3) “дієслово + прикметник + іменник” (*защеміти давнім боєм*), 4) “дієслово + іменник + іменник”: (*огнем пройтати кров*), 5) “дієслово + прикметник + іменник + іменник” (*давати насолодний спочинок чуттям*). Другий тип сполук є продуктивним і граматично організує більшість фразеологізмів. Конструкції цього виду найчастіше співвідносні за будовою з простим двоскладним реченням непоширеним (*серце кам'яніло, душа німує*) та поширеним (*злітає каменюка з серця, глибокий спокій огорнув*). Рідше вербалізують емоційні стани фраземи, співвідносні з простим односкладним реченням (*стає свобідніше в грудях, накопіло біля серця*) та з підрядною частиною складнопідрядного речення (*якби хто окропом хлопнув на серце*).

Компонентний аналіз фразеологізмів підводить до виокремлення опорних слів, які є “смысловим фокусом всього словосполучення” і основою образу, та компонентів, які семантично індивідуалізують, конкретизують опорне слово [7, с. 212-213]. Фразеологізми, що вербалізують емоційні стани, за опорними словами можна поділити на 5 груп: 1) фраземи з домінантою *серце* (*серце кам'яніло, серце в грудях підстрибнуло, застукотіло серце, серце стискується, краяти на кусники серце, серце пхінькає, серце щеміло*); 2) конструкції з назвами емоцій (*острах узяв, огортав сум, спокій опановує, ніяковість обняла, охоплювала розпука*); 3) сполуки, у яких контамінуються слова *душа, серце* та лексика емоцій (*душа сповнюється жахом, душа ніяковіла, бентежити душу, серце тужить, радість заховалася в куток серця, радість в серці буяє, серце оббігають хвили неспокою, тривога облягала серце, серце стиснулось образою*); 4) фразеологізми з лексемою *тягар* (*тягар у грудях, тягар трусити з себе, ніби з плечей звалився тягар, тягар, що гнітиє рамена*); 5) одиниці з різними опорними словами, що мають одиничне вживання (*стібнути до крові, кипіти в ньому, щось кольнуло її, всередині робиться порожньо, битися головою об стіни, по спині пробігло в неї дрібними, мурашковими лапками щось гаряче*).

Компоненти, які супроводжують опорне слово, модифікують його предметну та поняттєву співвіднесеність і завершують творення образу емоції. Домінанта *серце* виступає здебільшого суб'єктом діяльності корелює з дієсловами на позначення 1) тремтіння: *серце тремтить*; 2) руху, зокрема вгору: *серце в грудях підстрибнуло, серце обірвалося і підскочило під саме горло*; 3) членування: *серце трісне*; 4) співу: *серце потихеньку співало свою пісеньку; співала душа*; 5) ствердіння: *серце кам'яніло* тощо. Рідше соматизм *серце* є об'єктом та локативом: *жалити серце, вдарити серце; заморозити всі струмочки крові в серці*. З органом здійснюють дії членування (*краяти на кусники серце*), ушкодження (*бичувати серце, гризти серце*).

Особливістю фразеологізмів з опорним словом “назва емоції” є їх структурно-семантична будова. Домінанта корелює з дієсловами на позначення оволодіння чимось – *охопити, опанувати, обіймати, обнімати, обпадати, обліпити, брати, огортати, сповняти, пройтати, здушити*: *сум бере, охоплює пустотлива веселість, опанував тяжкий сум, щастя сповняло, жах проймав*. Граматична організація співвідноситься конструкції з простим реченням: *глибокий подив опанував, сором обійняв, хвилювання огорнуло, легке здивування брагло*. За значенням стійкі сполуки відносяться до функціонально-семантичного класу “становлення емоційного стану”: *Тяжкий сум опанував його, бо ця руїна наочно нагадувала йому безглуздя його власного життя, бо*

спустошеність серця позначилася і на хаті [8, с. 120]. Загалом ці фраземи втілюють сприйняття переживання як поглинаючої субстанції: *тривога опанувала; неспокій охопив; туга, дедалі ширшаючи, обіймала*. Більшість одиниць є авторськими трансформаціями, утвореними за образною аналогією до фразеологізмів *досада бере, острах узяв, обгортати (огортати) душу (серце) тугою (смутом, сумом і т. ін.)*.

Образно довершеними є фраземи, що поєднують у своїй структурі одиниці на позначення переживань та соматизми *серце, душа*. Ці одиниці можна диференціювати на кілька груп: 1) суб'єкт дії "назва емоції" + дія "охопити" + об'єкт "серце", "душа": *жаль охопив душу; тривога облягала серце; настірливий, аж липкий смуток, що обліпив серце*; 2) суб'єкт дії "назва емоції" + дія "перебувати/сповнювати" + локатив "серце", "душа": *радість, що залила вищерт серце; в серці боліло; радість заховалася в куток серця й поклінує звідти; радість в серці буяє*; 3) дія "спричиняти переживання" + об'єкт "серце", "душа": *знітити серце; бентежити душу; зворушувати душу*; 4) суб'єкт "серце", "душа" + дія "переживати емоцію": *серце посумніло; серце тужить; серце болить; душа ніяковіла; душа сповнюється жахом*; 5) суб'єкт "серце", "душа" + дія не пов'язана з переживанням + характеристика дії "сповнена емоцією": *серце радісно затремтіло; серце радісно кинулось*.

Отже, у текстах Ірини Вільде та В. Підмогильного фразеологічні одиниці маніфестують емоційну палітру, яка сконцентрована навколо 16 різновидів емоцій: радості, здивування, захоплення, спокою, збентеження, страху, страждання, гніву, смутку, сорому, образи, байдужості, розпачу, пригнічення, огиди, тривоги. За функціонально-семантичним принципом стали сполуки диференціюються на класи, що вербалізують емоційний стан, становлення емоційного стану, емоційний вплив та зовнішню екстеріоризацію почуття. Особливістю структурно-граматичної організації фразеологізмів у тексті є превалювання одиниць, які за структурою відповідають сполученням слів, зокрема моделі "дієслово + іменник", а також фразем, співвідносних з простим двоскладним реченням. Сполуки творяться здебільшого на основі опорних слів *серце, душа, тягар* і назв емоцій. Характерною ознакою фразеологізмів на позначення психічного стану людини є використання номінативів переживань у їх складі.

Перспективними видаються дослідження маніфестації почуттів фраземами не лише у прозових, але й поетичних та драматичних текстах, зіставні студії особливостей вербалізації емоційних станів одиницями фразеологічного рівня в різних мовах.

Література:

1. Бабенко Л. Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке / Людмила Григорьевна Бабенко. – Свердловск : Из-во Урал. ун-та, 1989. – 184 с.
2. Вільде Ірина. Метелики на шпильках. Б'є восьма. Повнолітні діти : [повісті] / Ірина Вільде. – Дрогобич : Видавнича фірма "Відродження", 2007. – 488 с.
3. Вільде Ірина. Троянди і терня : [повісті та оповідання] / Ірина Вільде. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1961. – 356 с.
4. Глухов В. М. Фразеологическое значение в сопоставлении с лексическим / В. М. Глухов // Фразеологическая номинация: Особенности семантики фразеологизмов : Межвузовский сборник научных трудов. – Ростов н/Д : РГПИ, 1989. – 92 с. – С. 27-37.
5. Демський М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення / Мар'ян Демський. – Львів – Краків – Париж : Просвіта, 1994. – 62 с. (Попул. енциклопедія "Просвіти").
6. Левченко О.П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект : [монографія] / Олена Петрівна Левченко. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.
7. Ожегов С. И. О структуре фразеологии (в связи с проектом фразеологического словаря русского языка) / С. И. Ожегов // Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи: учеб. пособие для вузов / С. И. Ожегов. – М. : Высшая школа, 1974. – 352 с. – С. 182-219.
8. Підмогильний В. П. Місто : [роман]. Оповідання. / Валер'ян Петрович Підмогильний. – К. : Дніпро, 2004. – 384 с. – (Література в школі).
9. Підмогильний В. П. Невеличка драма: [роман]. Повісті. / Валер'ян Петрович Підмогильний. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 326 с.
10. Прадід Ю. Ф. Структурно-граматичні типи фразеологізмів та їх різновиди // Українське мовознавство: Республ. міжвід. наук. зб. Вип. 16 / КДУ – К. : Вища шк., 1989. – С. 28-35.
11. Солодуб Ю. П. Образность фразеологизмов и фразеологическая номинация / Ю. П. Солодуб // Фразеологическая номинация: Особенности семантики фразеологизмов : Межвузовский сборник научных трудов. – Ростов н/Д : РГПИ, 1989. – 92 с. – С. 4-12.